

**NİZAMİ VƏ NƏVAİ YARADICILIĞINDA
İSKƏNDƏR OBRAZI**

**THE CHARACTER OF ALEXANDER IN NIZAMI AND
NAVOI CREATIVITY**

**ОБРАЗ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСКОГО
(ИСКЕНДЕРА) В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ И НАВОИ**

Məhəmməd MƏMMƏDOV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası
mehammedmemmedli@mail.ru*

Summary

In literary thought, Alexander and Dhu al-Qarnayn were considered to be the same person and as the main character of the “Iskandername” was taken the life of Alexander the Great. The features attributed to Dhu al-Qarnayn in the Qur’an (Koran) were related to the legendary life of Alexander and he was portrayed in a new image, losing his historical presence in the East. The victorious life of Alexander, presented in Eastern sources as a destructive occupier, later aroused in those peoples a desire to appropriate him and they wanted to restore their broken pride by considering him from their own blood by fictional reality. When Nizami Ganjavi created the poem “Iskandername”, which is an important event in the literature of the Near and Middle East peoples, he drew attention not only to the legends and rumors about the great conqueror, but also to the historical records. So that, his hero is not Alexander, the aggressor and looter who lived in history and enslaved the nations, but the prophet Alexander, who fought against injustice and unfairness, strove to advance science and obey God's commandments.

In Alishir Nava'i's masnavi “Saddi-Iskanderi”, which consists of 89 chapters, there is felt Nizami's influence. In the work, Alexander is presented as a fair ruler and a knowledgeable person. When Navoi speaks about the lineage of Alexander, he takes base the ideas of the

genius Nizami and presents him as the son of Feylagus. Although in historical sources Aristotle is mentioned as Alexander's teacher, in Navoi's work the teacher of this great conqueror is Aristotle's father Nikumakhis, as in Nizami's work. There are certain features that distinguish Navoi's masnavi "Saddi-Iskanderi" from Nizami's "Iskander-name". For example, the story of Iskander and Khizir going to the world of darkness to find the water of vitality is not included in Navai's work. In the poem, Nizami presents Alexander as a prophet who did the will of God, but Navoi mostly presents him as historical figure.

Key words: Nizami, Alishir Nava'i, conqueror, prophet, king

Резюме

В литературной мысли Александр и Зуль-Карнайн считались одним и тем же человеком, и жизнь Александра Великого была взята в качестве главного прототипа различных «Искендернаме». Приписываемые Зуль-Карнайну в Коране черты были связаны с легендарной жизнью Александра, и он, потеряв на Востоке свое историческое лицо, был изображен в новом свете. Полная побед жизнь Александра, который представлен в восточных источниках как разрушитель и захватчик, впоследствии пробудила в этих же народах Востока желание присвоить его себе, представив его представителем своего народа, таким образом восстановив свою сломленную гордость по вымышленной реальности. Создавая поэму «Искендер-наме», являющееся важным событием в литературе народов Ближнего и Среднего Востока, Низами учитывал не только легенды и мифы о великом завоевателе, но и исторические заметки, так его героем был не существовавший в истории завоеватель, поработитель народов Александр, а борющийся с несправедливостью, поставивший перед собой цель научного прогресса, выполняющий Божьи заповеди пророк Александр.

В маснави Алишера Навои «Садди Искандарий», состоящем из 89 глав, чувствуется влияние Низами. В произведении Александр представлен как справедливый правитель и знающий человек. Говоря о происхождении Александра, Навои опирается на мысли великого Низами и представляет Александра как сына Фейлагуса. В то время как исторические источники называют Аристотеля учителем Александра, в произведении Навои, как и у

Низами, Никумахис – отец Аристотеля, является учителем великого завоевателя. Есть и определенные особенности, которые отличают маснави Навои «Садди Искандарий» от «Искендернаме» Низами. Например, история Искандера и Хызыра, отправляющихся в мир тьмы, чтобы найти живую воду, не вошла в произведение Навои. У Низами Искандер предстает в основном как пророк, исполняющий волю Аллаха, а у Навои – больше как историческая личность.

Ключевые слова: Низами, Навои, завоеватель, пророк, правитель

Nizami Gəncəvi Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoyan dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir. Şeir aləmində dünyanı fəth edən Nizaminin ədəbi irsi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərq ölkələrində ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Nizamidən sonra gələn elə bir böyük şair tapılmaz ki, bu dahi sənətkarın irsindən bəhrələnməsin. Nizaminin “Xəmsə”si orta əsr sənətkarları üçün bir örnək olmuşdur. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Arif Ərdəbili, Əşrəf Mərağayi və onlarla digər şairlər “Xəmsə”yə, onun ayrı-ayrı poemalarına nəzirə yazmışlar.

Böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin yaxşı tanıdığı Azərbaycan şairləri içərisində Nizami Gəncəvi xüsusi yer tutur. Nəvainin Nizami irsinə mükəmməl bələd olması, onun şeirlərini dərin məhəbbətlə oxuması, onun istedadını və yaradıcılığını yüksək qiymətləndirməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada, təbii ki, böyük özbək şairinin müasiri, müəllimi və yaxın dostu Əbdürrəhman Caminin rolu böyük olmuşdur.

Əlişir Nəvai Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi yalnız öz xalqının deyil, bütün Orta və Yaxın Şərqin və Qərbin tanıdığı şairlər içərisində Şərq xalqları ədəbiyyatına və ictimai fikrinə böyük təsir göstərən, ölməz əsərləri ilə dünya ədəbiyyatında şərəfli yer tutan görkəmli simalardandır. Onun qədər əsərləri və bu əsərlərin əlyazmaları dövrümüzə qədər gəlib çatan sənətkar azdır. Cığatay türkləri içərisindən çıxmış şair ana dilində ölməz əsərlər yaz-

mağın mümkün olduğunu böyük məharətlə sübut edən və özbək dilinin inkişafı, zənginləşməsi uğrunda mübarizə aparan sənətkar olmuşdur. Əlişir Nəvai “Xəmsə”si ona görə çox diqqətəlayiqdir ki, bu əsərlər türk dilində yazılmışdır.

Nəvai Nizamini epik əənələrinin inkişaf etdirən böyük şairlərdən olmuşdur. Nəvai Nizamini “nadireyi-zaman” adlandıraraq onun adını göylərə ucaltmış, əsərlərində onu iftixarla yad etmişdir. Hələ birinci poemasında Nizamini “Gəncə günəşi” adlandıran Nəvai Nizamini bədii yaradıcılığa yol göstərən, insanların şüuruna, kamalına, mənəvi aləminə təsir göstərən, şairlərin nəslinə rəhbər və örnək olan ustad sənətkar adlandırır. Bütün əsərlərində Nizamini dərin hörmət və ehtiramla xatırlayan Nəvai “Fərhad və Şirin” poemasının giriş hissələrinin birində onu “nəzm kişvərini zinətləndirən”, “Pənc gənc övrağına gövhər saçan” şair adlandırır onu tərif edir (10, 20).

Nizami şeiri söz ustaları üçün tükənməz xəzinə, ilham mənbəyi olmuşdur. Nizami məktəbində oxumaq, onun şagirdi olmaq yalnız istedad və zəka sahibi olan şairlərə müyəssər ola bilər. Nəvai bütün poemalarının başlanğıcında əsərə başlamazdan əvvəl Nizamini “heykəlini ucaldır”, onun bədii söz sənətindəki xidmətini tərif edir. Nəvai Nizamini, Xosrov Dəhləvini, Camini “Sədd-i İskəndəri”nin son fəslində minnətdarlıq hissi ilə xatırlayır. Nəvai burada öz “Xəmsə”sini yaratmaqda çətinlik çəkdiyini, əsərini tamamlamağından söhbət açır.

Sözləri ilə onu yazmağa, yaratmağa ruhlandıran Cami ona deyir: “Sənin fikrin yetişmiş, kamala çatmışdır, acizlik hasarını aradan qaldır! Çoxdan bəri səni düşündürən sözləri deməlisən, işini tamamlamalısən. Sənin üçün təyin olunmuş vaxt gəlib çatmışdır. Allah və xalq qarşısında bu müqəddəs vəzifən çətin olsa da, sən böyük dövlət tapacaqsan, dünyanın xəzinəsini əldə edəcəksən. Bu vaxtacan dünyada elə əl olmamışdır ki, türk dilində yazsın. Sənin əsərini nəinki türklər, hətta İranda da oxuyar, şanlı əməyini möcüzə adlandırırlar” (10, 24). Bundan sonra o, “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərini işləyib tamamlamağından danışır,

poemalarının adını çəkir.

Bu fəsildə Nəvai birinci növbədə Nizamini xatırlayır, ondan nümunə götürülməsinin vacibliyini qeyd edir. Nəvai “Xəmsə”-sini dostu və müəllimi Camiyə təqdim edir. Cami onun “Xəmsə”-sini diqqətlə oxuyur, əsəri yüksək qiymətləndirir. Bu zaman Caminin hüsurunda həyəcədən huşunu itirir və yuxu görür. Yuxuda gördüm ki, “İrəmin həsəd apardığı bir bağa düşmüşəm. Mən bu bağı tərif edə-edə gedirdim. Burada birdən dairə düzəldib söhbət edən kişiler gördüm. O məğrur kişilərdən ucaboylu, orta yaşlı gözəl bir kişi məni əzəməmətlə salamladı, onlar peyğəmbərlər və müqəddəslər kimi səni öz hüzurlarına çağırırlar, onlara yaxınlaş!

Nəvai dairə vurub əyləşənlərə yaxınlaşır və onu dəvət edəndən soruşur: “Bunlar kimdir?” Həsən Dəhləvi məclisdə oturan şairlərin adlarını bir-bir Nəvayiyə deyir: “Padşahlara oxşar bu üç başçıya bax; birincisi düşüncələri pak olan həmin o misilsiz gözəl qocadır” – bu Nizamidir. Onun sağında söz ordusunun sərkərdəsi Əmir Xosrov Dəhləvi, solda isə sənin pirin Camidir. Bu gözəl məclisə o, səni dəvət etmişdir...Şeyx Nizami yol göstərən işıq kimi qarşımda idi. Əmir Xosrov və Cami məni tutub Nizamini qarşısına gətirdilər. Nizami Nəvayiyə dedi: “Sən qəzəl mülkünə sahib oldun. Sənin qüdrətli çeşmə mənim “Xəmsə”-mdir. Hər kim mənimlə rəqabətə cəsərət etsə, onun başını söz alması ilə kəsərəm. Xosrov mərhəmət istədiyini üçün mən ona xəzinə açdım. Sənin rəhbərin Cami məndə özünə istinadgah tapdı. Sən bizim köməyimizlə yarım ildə “Xəmsə” yaratdın” (10, 25). Nizami Nəvainin şeirlərini tərifləyir və “Xəmsə” yazmaq işini Əmir Xosrov və ondan sonra iki-üç nəfərin yerinə yetirə bildiklərini, o birilərin isə yarı yolda qaldıqlarını söyləyir və tapşır ki, heç vaxt onları, müəllimlərini unutmayın, köməklərini xatırlasın. Nizami bu məclisdə rəhbər kimi hamıya xeyir-dua verir, xalqa əmin-amanlıq, xoşbəxtlik arzulayır. Nəvai məclisdə fəxri yeri Nizamiyə vermiş, xeyir-duanı ondan istəmişdir.

Ədəbi düşüncədə İsgəndər və Zülqərneyn “bir” olaraq düşünülmüş və “İsgəndərnamə”lərin baş qəhrəmanı kimi tarixi şəxsiy-

yət olan Makedoniyalı İsgəndərin həyatı götürülmüşdür. Zülqərneynə aid özəlliklər İsgəndərin zaman-zaman əfsanələşən həyatına bağlanmış və ona bəzi qeyri-adi vəsflər aid edilmişdir. Deməli, zaman keçdikcə, tarixi həqiqətlər tam unudulmuş, uydurma rəvayətlər geniş ərazilərdə küll halında yayılmışdır. Professor Əli Sultanlının sözləri ilə demiş olsaq: “İsgəndərin həyat və fəaliyyəti folklor malı olmuşdur. Xüsusilə, Şərqdə İsgəndər bütün tarixi varlığını itirmişdir. Nağılçıların uzun qış gecələri üçün tərtib etdikləri rəvayətlərdə Makedoniya padşahı yeni bir sima olmuşdur” (6, 179).

Şərqdə yazılmış tarix və təfsir kitablarında Zülqərneyn İsgəndər-i Kəbir, İsgəndər-i Əkbər, İsgəndər-i Kubra və s. adlarla, Makedoniyalı İsgəndər isə İsgəndər-i Rumi, İsgəndər-i Yunani, Feyləqus oğlu İsgəndər şəklində xatırlanır. Ədəbi əsərlərdə isə bu adlar bir-birinin yerində işlənir, Zülqərneynə aid edilən qeyri-adilik, əfsanəvilik İsgəndərə də şamil edilir və o, tarixi bir şəxsiyyət olmaqdan çıxaraq mistik Şərq düşüncəsində əfsanəvi müsəlman bir qəhrəmana çevrilir. Türk tədqiqatçısı Ünver İsmayıl “Türk ədəbiyyatında mənzum İsgəndərnamələr” adlı araşdırmasında İsgəndər mövzusunun Şərqdə məşhur olmasını aşağıdakı səbəblərlə izah edir:

1. İsgəndərin Şərqə səfəri və fəthlərinin həmin ölkələrdəki insanların uzun müddət unutmaması, bu təsirin yazılı və şifahi rəvayətlər şəklində nəsildən-nəsilə ötürülməsi;

2. İsgəndərə olan sayğı və heyranlığın Şərq xalqların tarixində onu özünküləşdirmək arzusunu yaratması;

3. Qədim dastan qəhrəmanları ilə İsgəndərin şəxsiyyəti arasında oxşarlıqların tapılması;

4. “Qurani-kərim”dəki “Zülqərneyn” təfsirindən meydana çıxan Zülqərneyn-İsgəndər əlaqəsi və bunun nəticəsi kimi İsgəndərin peyğəmbər və ya vəli sayılması (14, 3).

İsgəndərlə bağlı mətnin müstəqil bir mənzum əsər kimi ortaya çıxması “Şahnamə” əsərinin müəllifi Firdovsinin adı ilə bağlı olsa da, Nizami “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” adlı iki kitabla ilk müstəqil “İsgəndərnamə”nin əsasını qoydu. İsgəndərin zəfərlərlə dolu həyatı və ayaq basdığı ölkələrin insanları üzərin-

də qorxu və dəhşət yaratması həmin xalqlarda onu özününküləşdirmək arzusu doğurmuşdur. Firdovsinin uydurma gerçəkliklərlə onu öz qanından sayması, qırılan qürurunun bərpası demək idi. Bu məqsədlə Firdovsi İsgəndəri İran şahları arasında göstərir, İsgəndərin Feyləqusun deyil, onun qızının övladı olduğunu, Dara ilə ögey qardaş olduğunu və s. bildirir (12, 395-396).

Nizami yaradıcılığının əzəmətli bir yekunu olan “İsgəndərnamə” əsəri mövzunun seçilməsi, işlənməsi və zamanın tələbindən irəli gələn mühüm məsələlərin qoyulması baxımından yalnız bu böyük ədibin yaradıcılığında deyil, həm də bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələri xalqlarının ədəbiyyatında yeni bir hadisə idi. Gənc makedoniyalı fətehin hərbi qələbələri, Qərbin və xüsusilə Şərqi bir çox ölkələrini az bir zamanda tutması, onun Şərqdə birinci müəllim kimi tanınan böyük yunan filosofu Ərəstu (Aristotel-müəllif) ilə yaxınlığı və s. ona böyük şöhrət qazandırmış, haqqında yaradılmış əfsanə və rəvayətlərdə bir sərkərdə, alim, peyğəmbər, Allahın iradəsini yerinə yetirən bir şəxsiyyət kimi tərənnüm edilmişdir.

Şərq mənbələrində dağdıcı bir işğalçı kimi təqdim olunan İskəndərin zəfərlərlə dolu həyatı həmin xalqlarda sonralar onu özününküləşdirmək arzusu doğurmuş, uydurma gerçəkliklə onu öz qanlarından saymaq yolu ilə qırılan qürurlarını bərpa etmək istəmişlər. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatında mühüm hadisə olan “İsgəndərnamə” poemasını yaradarkən Nizaminin qəhrəmanı tarixdə yaşamış istilacı, xalqları əsarətə alan talançı İskəndər deyil, haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan, elmi inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan, Tanrı buyruqlarını yerinə yetirən peyğəmbər İskəndərdir.

Əlişir Nəvainin 89 bölüm və 7214 beytdən ibarət olan “Sədd-i İskəndəri” məsnəvisində Nizaminin təsiri hiss olunur. Nizami İsgəndəri əfsanəvi bir qəhrəman, “İqbalnamə”də hakim və peyğəmbər kimi, Nəvai isə İskəndəri adil bir hökmdar və elmi, biliyə xüsusi önəm verən bilikli bir şəxs kimi təqdim edir. Əsərdə Nəvai İskəndərin soyu haqqında danışarkən dahi Nizaminin fikirlərini əsas götürür, onu Feyləqusun oğlu kimi verir.

Tarixi qaynaqlarda İskəndərin müəllimi olaraq Ərəstu (Aristotel) göstərilirdi halda, Nəvainin əsərində Nizamidə olduğu kimi bu böyük fəthənin müəllimi Aristotelin atası Nikumaxisdir. Nəvainin “Səddi-İskəndəri” məsnəvisini Nizaminin “İskəndərnamə” əsərindən ayıran müəyyən cəhətlər vardır. Örnəyini İskəndərlə Xızırın dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıqlar dünyasına getmələrini əks etdirən hekayə Nəvainin əsərində yer almır. Nizami poemada İskəndəri Allahın iradəsini yerinə yetirən bir peyğəmbər kimi, Nəvai isə daha çox tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edir.

Birinci hissəsi “Şərəfnamə”, ikinci hissəsi isə “İqbalnamə” adlanan “İsgəndərnamə” əsərinin birinci yarısında İsgəndərin bir fəth, alim kimi yetişməsi, apardığı müharibələrdən və qazandığı qələbələrdən bəhs olunursa, ikinci yarısında həyat və insan haqqında elmi fəlsəfi düşüncələrdən, onun peyğəmbərliyə çatması, bir peyğəmbər kimi gördüyü işlər təsvir edilir. Əgər Firdovsi İsgəndəri II Daranın oğlu sayırdısa, Nizami bu yalanları rədd edərək, onun Feyləqusun oğlu olduğunu göstərir. Nizami İsgəndərin mənşəyi haqqında iki versiyadan – Rum və İran versiyasından söhbət açır. Rum ağillıları onu zahid bir qadının oğlu kim göstərirlər. Nizami eyni zamanda atəşpərəst, yəni iranlı müəllifin onu Daranın oğlu kim göstərməsi fikrini də rədd edir, çoxlu mənbələrə əsaslanaraq İsgəndərin Feyləqusun oğlu olması fikrinə tərəfdar çıxır (11, 191-192).

Nizami müsəlman Şərqi İskəndərlə bağlı rəvayətləri əsas götürərək bu surətin köməyi ilə ədalətli hökmdar və dünya, insan haqqında fəlsəfi fikirlərini ifadə etmişdir. Nizamiyəqədərki müəlliflər İsgəndərin qələbələrini əsaslandırma bilmədikləri halda, Nizami sanki əsərdə əfsanəvi İsgəndər kimi adlı-sanlı hökmdar olmağın yolunu göstərir. Feyləqus kimi ədalətli, ağıllı, sülhsevər bir hökmdarın ailəsində doğulmaq, uşaqlıqdan at minməyi, qılınc oynatmağı öyrənib, dövrünün ən yaxşı alimlərindən dərs almaq, Ərəstu kimi antik dövrün dahi bir zəkası ilə bir yerdə oxumaq onun gələcək qələbələri üçün zəmin yaradır. Misir və İran səfərində gördüyümüz İsgəndərlə, Hindistan və Çin səfərlərindəki İsgəndər fərqlidir. İskəndər Çin və Hindistana səfərlərində özünü

işğalçı və fateh kimi aparır, bu səfərlərində onun dünya ağılığı iddiasına düşməsi aydın görünür. Zülmətə səfərdə xəyali qüvvələr tərəfindən acgözlükdə, tamahkarlıqda təqsirləndirilir, onun əbədi həyat qazanmaq arzusuna istehza edilir.

Nizami Gəncəvi hadisəni tarixdən alsa da, onun qəhrəmanı tarixdə yaşamış istilaçı, xalqlara zülm edən, əsarətə salan talançı İsgəndər deyil, haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı, xalqlara xoşbəxtlik gətirən, ideal insan xarakterinə malik olan İsgəndərdir. Nizami Gəncəvinin İsgəndəri tarixi İsgəndər deyil, xalqa hami olan cəngavər İsgəndər, alim İsgəndər, nəhayət, peyğəmbər İsgəndər surətidir. Nizami Gəncəvi irsinin həm tarixi qaynaqlardan, həm də xalq ədəbiyyatından bəhrələndiyini qeyd edən akademik Məmməd Cəfər “İsgəndərnamə” əsəri haqqında yazır: “Həm qılınc vuran, həm də tacidar olan İsgəndərin yürüşləri haqqında məlumatları isə tarixi əsərlərdən, yəhudi, nəsrani, pəhləvi kitablarından, şahların “tərifnaməsindən”, xalq rəvayət və əfsanələrindən götürülmüşdür” (5, 47).

Dahi Nizaminin yaradıcılığında ideal hökmdar kimi təsvir edilən İskəndər təvazökar, tədbirli və vətənpərvərdir. Nahaq qan tökülməsinin əleyhinədir, ölkəsini ədalətlə idarə edir, Böyük İskəndər alimlərlə oturub durur, onlardan məsləhət alır. Alim və elm adamlarını yüksək dəyərləndirən İskəndər onlara belə qiymət verir:

Əmr etdi verildi belə bir fərman:

Alimdir gözümdə ən əziz insan,

Elmlə, hünərlə, başqa cür heç kəs,

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

“İsgəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsində dirilik suyu və onun yerləşdiyi zülmət haqqında bir nağıl, əfsanə kimi bəhs etməmiş, onlara dərin fəlsəfi məna və məzmun vermişdir (7, 361-377). Həmin hissədə dirilik suyunun həyatyaradıcı başlanğıc kimi orta əsrlərdəki fəlsəfi mənasını görürük. Fikrimizcə, Nizami İsgəndərinin Xızıra rast gəlməsi təsadüfi deyildir. Şair bu məsələdə mövcud ənənədən çıxış etmişdir. Zülmətdən qayıdan İsgəndərin qulağına qeybdən bir səs gəlir:

Bir hatif güşədən onu səslədi:
Hər kəsin qisməti xətlə yazılıbdır.
İsgəndər axtardı, dirilik suyu tapmadı,
Xızır axtarmadan həyat çeşməsi tapdı (7, 371).

Buradan aydın olur ki, İsgəndər ölümlü yaradılmışdır, dirilik suyunu o kəs içə bilər ki, o, dünyanın başlanğıcı, yəni kosmoqonik yaradılışla bağlıdır. Xızır ilahi başlanğıcla əlaqədar ilk insanlardan biri olduğu üçün, əslində, bu su onun taleyi, haqqı, qismətidir. Yəni o, həmin başlanğıc su ilə birlikdə yaradıldığı üçün ondan içə bilər (3, 67).

“Şərəfnamə”də Nizami İsgəndər kimi alim, aqıl, qadir bir dünya fəatehini Nüşabə obrazı ilə qarşılaşdırır (8, 371). İsgəndər elçi sifəti ilə Nüşabənin sarayına gəlsə də, Nüşabə böyük fəatehi tanıyır. Ağıllı Nüşabə ona qalib gəlməyə imkanı olduğu halda onu öldürmür, İsgəndərin simasında özünə qüdrətli bir dost qazanır. Doğrudan da, Nüşabənin bu hərəkəti gələcəkdə ruslarla müharibə zamanı onu fəlakətdən qurtarır. Qeyd etməliyik ki, Bərdə hökmdarı Nüşabə ağıl və fərasəti ilə, Çin xaqanının bağışladığı Nistəndərcahan adlı kənz isə ruslarla müharibədə göstərdiyi igidliklə hökmdarın qadın gücünə olan inamsızlıq hissini aradan qaldırır.

İskəndər ədalət səsini aləmə yayaraq zülm, nadanlıq və bəd-xahlıqla mübarizəyə qalxır. Ölkələri fəth edərək, xalqları ədalət və haqqa tabe edərək şah bu 3 qüvvədən özünü də, insanları da xilas etməyə çalışır. Onun müharibələri sülhə xidmət edir, o, dağıtmaqdan çox qurur. Əmin-amanlığın bərpası İskəndərin əsas qayəsidir. İskəndər tərki-dünyalıqdan uzaq, bu dünya ilə bağlı bir hökmdardır.

“İskəndərin yeddi alimlə xəlvətə çəkilməsi” fəslində İskəndərin Ərəstu, Valis, Bəlinas Sokrat, Fəğfirus, Əflatun, Hörmüz kimi filosoflarla söhbəti “Yaradılış necə olub?”, “Dünyada dəyişkənlik necə baş verib?” məsələləri ətrafında gedir. İskəndər Yaradanın varlığını qəbul edir, lakin yaradılışın necə olduğunu dərkəilməz sayır. Makedoniyalı İsgəndərin peyğəmbər olduğunu iddia edən şəxslərdən biri də Nizami Gəncəvidir. O, “İskəndərnamə” əsərində yazır:

Bir mələk göndərdi bir gecə Allah
Etdi o bihuşu özündən agah...
Allahın vəhyini yetirdi ona:
“Bu saysız dağlarcan, coşğun çaylardan
Alqışlar göndərdi Sənə Yaradan!
O səni dünyada şahlıqla birgə
Ləyaqətli bildi peyğəmbərliyə.... (8, 110-111).

“İqbalnamə”nin ikinci hissəsində Nizami İsgəndəri peyğəmbər mərtəbəsinə yüksəldir, o, Allahın iradəsi ilə dünyanı dolaşaraq yer üzərində yaşayan bütün insanları həqiqət yoluna dəvət edir. Nizami İsgəndəri yer üzünün nadir “möcüzəsi” olan Xoşbəxtlər ölkəsinə aparır. İsgəndər Xoşbəxtlər ölkəsinə çatdıqda gördükləri onu hey-rətə salır, gördüyü axar sular, məhsuldar tarlalar, hasarsız bağlar, çobansız sürülər, qapısı olmayan cənnət kimi abad şəhər, qıfılsız dükənlər – hər şey onu hey-rətə salır. Ölkənin qocaları öz həyat tərzləri haqqında İsgəndərə ətraflı məlumat verirlər. Onlar dindar olduqlarından düzlükdən tük qədər keçməzlər, əyrilik qapısını bağlamışlar, heç bir şey haqqında yalan danışmaz, faydasız sorğu-sual etməz, acizlərə kömək edirlər. Əgər birinə ziyan dəysə, onun zərərini kisələrindən ödəyər, bütün malları bərabər bölər, başqa-sının ağlamasına gülməzlər... Əkin vaxtı tarlanı səpib onu Allaha tapşırar, altı aydan sonra onu biçməyə gələr və bu zəmilərdən birə yeddi yüz məhsul alarlar. Onlar xəbərçilik bilməz, fitnə axtarıb qan tökməz, bir-birinin qəminə şərik olar, birlikdə sevinirlər. Bir-birindən heç nə əsirgəməz, qılınc gücünə bir-birindən heç nə al-mazlar. Ölənlər üçün ürəklərini sıxmırlar, çünki onun dərmanı yoxdur. Üzə deyilməyən sözü arxada deməz, başqasına gözətçi olmaz, nə yediyinə filir verməzlər və s (11, 197-198).

Bir çox xalqları öz dininə gətirmiş İskəndər xeyir və əda-lətin rəmzi olan Xoşbəxtlər ölkəsinə çatdıqda öz peyğəmbərliyi-ni unudur. O, insanların əqidəsinin əsl mənasının insanlıq oldu-ğunu başa düşür. Ömrü boyu uğrunda mübarizə apardığı kamil-lik İskəndərin qarşısındadır. Xoşbəxtlər ölkəsində İskəndər yolu-nun sona çatdığını anlayır. Bu yurd əsl mənada bəşəriyyətin

yüzcilliklər boyu arzuladığı, axtarışında olduğu ədalət yurduudur. Bir sözlə, Nizaminin təsvir etdiyi ölkə, bu ölkənin həyatı dahi şairin humanist arzularının bəhrəsidir.

“Sədd-i İskəndəri” məsnəvisinin XV bölümündən başlayaraq İskəndərin dastanı başlayır. Həmin bölümdə bildirilir ki, dünyaya iki İskəndər gəlmişdir. Biri Dara ilə savaşmış, digəri isə Yəcuc qövmünün fitnə-fəsadından başqa bir tayfanı qorumaq üçün iki dağ arasında keçilməz sədd quran, yaradıcı bir şəxsdir (13, XVII).

“Sədd-i İskəndəri” məsnəvisinin bir çox bölümlərində İskəndərin himmət (XVI-XIX), ədalət (XX-XXII), düşmənçilik (XXII-XXIV), əfv və kərəm (XLIII-XLVI) haqqında suallarına Ərəstunun cavabları təşkil edir. Nəvai əsərin XVI-XIX bölümlərində himmətin insanı yüksəltdiyini anladır. Həmin bölümlərdə göstərilir ki, İskəndər Məğribi fəth etdikdən sonra həmin taxta hökmdar ailəsindən birini axtarır. Üst-başı tökülmüş vəziyyətdə olan birini gətirirlər. Həmin adam əbədi həyat, sonsuz gənclik, sonsuz zənginlik və sonsuz ədalətin müqabilində taxta çıxmağa hazır olduğunu bildirir. İskəndər bunları yerinə yetirilməsi mümkün olmayan arzular sayır (13, XXII). Həmin şəxsin arzuları Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərində Odqurmuşun xaqana göndərdiyi məktubda izhar etdiyi 4 arzu ilə üst-üstə düşür: “...Mən ölümsüz bir həyat, Qocalığı olmayan bir gənclik istərəm. // Sən məni daim sağ-salamat saxla, Varlı et, kasıb və sərvətsiz qoyma. // Bu dörd şeyi mənə vəd et, sənə qulluq edim, Əziz canımı fəda edim...” (4, 257, beyt: 3756-3758).

Əsərdə İskəndərin suallarına Ərəstunun cavabları maraqlıdır. Məsələn, İsgəndər məqsədə gedən ən yaxşı yolu soruşduqda, Ərəstu “insanlardan ayrı olmaq və yoxluğa aparan yolda özünü toz etmək” cavabını verir. XXII bölümündə şair ədaləti ilə məşhur olan Nuşirəvanı yada salır, zalımların yalnız pis ad çıxaracaqlarını söyləyir. İskəndər ədalət haqqında soruşduqda Ərəstu “Ədalət məmləkəti çiçəkləndirər, xalqı zəngin, əsgəri qalib edər, insanı hər iki dünyada səadətə qovuşdurur” (13, XIX).

XXXII-XXXIV bölümlərdə İskəndər Ərəstuya qışın çox soyuq və çətin olmasına baxmayaraq xalqın qış mövsümünü nə

üçün xoşladığını sorar. Ərəstu yay istisindən depressiyaya düşənlərin qışı sevdiyini, uzun qış gecələrinin əylənmək, yatmaq, elm və sənət ilə məşğul olmaq və ibadət üçün əlverişli olduğunu bildirir (13, XXIII-XXIV).

XL-XLII bölümlərdə İskəndər gənclikdə ibadətdən nə üçün qaçıldığını, yaşlandıqda isə insanın idrakının zəifləmə səbəbini Ərəstudan soruşur. Ərəstu isə uşaqlıq dövründə şüurun olmadığı səbəbindən çoxlu səhvlərin edildiyini, həvəsə görə hərəkət edildiyini anladır. Həmin illərdə bəzilərinin ağılla hərəkət etdiyini, bəzilərinin nəfsə uyduğunu, ağılla hərəkət edənlərin yaxşı işlər gördüyünü söyləyir (13, XXVI).

XLIV-XLVI bölümlərdə çoxlu var-dövlət, pul hərisliyi arzusunun tacirə zərər gətirməsi hekayəti nəql edilir. İskəndər “Hər işin nədən bir qarşılığı vardır?” sualına Ərəstu belə cavab verir: “Bu, yaradılışda vardır, yaxşılıq yaxşılıqla, pislik pisliklə qarşılıq tapır” (13, XXVI). Mövsümlər, qarğa və bülbül hekayəsini əks etdirən LVII-LIX bölümlərdə İskəndər mövsümlərin insan üzərindəki təsirini soruşduqda Ərəstu mövsümlərin özəlliklərinin isti, soyuq, yağışlı və quru olduğunu söyləyir (13, XXIX-XXX).

Məsnəvinin XXIII bölümündə göstərilir ki, İran şahı Dara Feyləqusdan xərac almaqdadır. Daranın elçiləri onun sarayına gəlib, nə üçün xəracın göndərilmədiyini sorurlar. İskəndər Daraya salam göndərir və qızıl yumurtlayan toyuğun uçduğunu söyləyir. Dara bu xəbərdən çox əsəbiləşir. Həm “İskəndərnamə”, həm də “Sədd-i İskəndəri” əsərində nağıllarda olduğu kimi iki şahın söz və silah döyüşünə həsr olunmuş tapmacalarından kəsərli bir silah kimi geniş istifadə olunur. Məsələn, Dara ikinci dəfə İskəndərin yanına elçi göndərəkən, bir çövkən, bir top və bir küncüt onlara verir. O, bununla demək istəyir ki, İskəndər, sən hələ uşaqsan, al çövkəni, topu oynat, küncüt isə mənim saysız-hesabsız qoşundur. Daranın fikrini anlayan İskəndər müdrikcəsinə hərəkət edir, bu həm də İskəndərin Daraya layiqli cavabı olur. İsgəndər tapmacaya cavab olaraq bildirir ki, topu yer kürəsinə bənzədən Dara çövkəni mənə göndərməklə, bu köhnə dünyanı öz tərəfimə

çəkməyimi istəyir. İsgəndər saraya dağıdılmış küncüdü quşlarına dənlətməklə Daraya sanki xəbər göndərir:

...Küncüddən çox olsa Dara qoşunu,
Mənim quşlarım da dənləyər onu (9, 113-114).

Elçilər İskəndərə böyüklərə itaət etməyin gərəkliliyini xatırladaraq, ona çövkəni uzadaraq “sən hələ uşaqsan, bununla oyna!” deyirlər. İskəndər çövkəni İran mülkünü özünə çəkəcəyini, topun isə ona təslim olacaq dünyaya bir işarə olduğunu bildirir, küncüt dənələrini bir toyuğa yedizdirir (13, XX).

İskəndərin ovda olarkən iki döyüşən kəklik ilə fal tutması həm Nizamidə, həm də Nəvaidə yer alır. Hər iki müəllifdə qayaya qonmağa macal tapmamış kəkliyin qartal tərəfindən yaxalanması epizodu vardır. İskəndər bu hadisəni düşməni yenəcəyi, amma dövlətinin uzun sürməməsi kimi yozur. Nizamidə diləklərə cavab verən dağın İskəndərin Daraya qarşı döyüşdə zəfər qazanacağı müjdəsi verməsi epizoduna Nəvaidə rast gəlmirik (8, 104).

Həm “Şərəfnamə”, həm də “Sədd-i İskəndəri” məsnəvisində İskəndər ilə savaşa Daranın öz adamları tərəfindən ölümcül yaralanması, İskəndərin onun yanına gəlməsi, Dara gələnin İskəndər olduğunu öyrəninəcə onun üçün tanrıya dua etməsi, İskəndərə onu yaralayanları cəzalandırması, xalqına qarşı kin tutmaması və qızı Rövşənəklə evlənməsi kimi üç arzusunu söyləyir.

İskəndərin bir fəth və adil hökmdar kimi sirli və tilsimli qalaların alınmasında filosof, elm adamları ilə məsləhətləşdiyini görürük. XXXV bölümdə Kəşmirdəki tilsimli bir qalanın alınmasında elm adamlarının ona məsləhət verməsi, top mərmisinin içərisində fitilin yerləşdirilməsi, fitillərin yandırılması ilə səs, gurultu, qoxu və toz-dumanın hər yeri bürüməsi ilə tilsimin yox olması təsvir edilir. İskəndər burada içdikcə bitməyən, tərsinə çevriləndə belə tökülməyən qədəh əldə edir.

XXXIX bölümdə İskəndər Kəşmir şəhərinin abad edilməsində, tilsimlənmiş şəhəri qızmar isti və daima əsən küləkdən xilas etmək üçün elm adamlarından, filosoflardan çarə istəyir. Əflatun həmin tilsimi açır, şəhəri isti və küləklərdən qurtarır (13,

XXV). Adil hökmdar dağıtmaqdan çox qurur, əmin-amanlığın bərpası İskəndərin əsas qayəsidir.

LII-LVI bölmədə Çin xaqanı İskəndərə ziyafət zamanı çox gözəl bir cariyə, hər iki üzü göstərən bir ayna bağışlayır. Sehrli ayna kimin yalan, kimin doğru danışdığını müəyyən edir. Çin xaqanının verdiyi tilsimli aynaya maraqlı göstərən İskəndərə filosoflar daha yaxşısını düzəldə biləcəklərini söyləyirlər. Astrologiyanın köməkliyi ilə filosoflar 9 qat göyü, yeddi iqlimi göstərən qeyri-adi bir ayna düzəldirlər (13, XXIX).

LX bölmədə Çindən ayrılıb şərqlə hərəkət edən İskəndər Şimali Afrikada müxtəlif qəribəliklərlə rastlaşdıqca tanrının böyüklüyü qarşısında heyrət edir. Böyük fəth mərhəmətli və ədalətlidir. LXVIII bölmədə İskəndər canavar boyda qarışqaları öldürmək istədikdə vəhşilər “yatdığımız zaman bizi qoruyurlar” deyərək ondan əfv dilərlər. İskəndər altun və gümüş dağları görmək üçün səfər edərkən yəcuc qövmündən şikayət edən xalqa rast gəlir. İskəndərin müxtəlif ölkələrdən dəvət etdiyi memar və ustalar altı ay gecə-gündüz çalışaraq keçilməz sədd düzəldir və xalqı zülmədən qurtarırlar (13, XXXII).

LXXII-LXXVII bölümlərdə bütün dünyanı fəth edən İskəndər dənizləri maraqlı edir, Sokrat 7 dəniz haqqında bilgi verir. Şərqdə böyük xəzinə olduğunu düşünən hökmdar yola çıxır. İllərlə dənizlərdə səyahət edən, bir çox çətinliklərə sinə gərən hökmdar sonda xəzinədən vaz keçir. İskəndər 7 dənizi və on iki min adanı fəth edir. Dənizdə 12 il yol gedir. Rum elinə göndərdiyi göyərçinlə dənizdə daha 4 il qalacağını bildirir. 300 gəmi ilə yola çıxan İskəndər bir il doqquz aydan sonra Sokrat və İlyası çağırır. Nəvai bu mövzuda iki rəvayət verir. Əgər birinci rəvayət İsgəndərin şüşədən düzəldilmiş sandıqla dənizin dibinə enməsi haqqındadırsa, ikincisi bu səyahətin sonunda ona vəlilik və peyğəmbərlik verilməsi ilə bağlıdır. Bu bölmədə şair heç kimin əbədi olmadığını yoxsul və ya varlı demədən hər kəsi yaxaladığını İskəndərin simasında verərək anladır (13, XXXIII).

LXXX-LXXXI fəsillərdə İskəndər əcəlinin yaxınlaşdığını hiss

edib anasına bir məktub yazaraq, yas tutmasını, xalqı cənazə aşına qonaq etməyi vəsiyyəət edir. Adamlarına bir əli tabutdan çöldə olmaq şərtilə İsgəndəriyyədə dəfn edilməsini tapşırır (13, XXXV).

“İsgəndər Zülqərneyn” və “İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” kimi Azərbaycan nağıllarında da İsgəndərin vəsiyyəətləri öz əksini tapır. “İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” nağılında İsgəndərin vəsiyyəti belə təsvir edilir: “...Mənim ölüm xəbərini anam eşitsə özünü öldürəcək. Cənazəmin qabağında bir dəstə əli Quranlı molla, onların dalınca əmmaməsini götürüb allaha yalvaran bir dəstə seyid, onlardan sonra hərəsinin başında bir tabaq qızıl olan böyük bir dəstə, sonra bütün əhali, axırda da qılınclı-nizəli qoşun qoyarsınız. Bunlarla mənim cənazəmi apararsınız, anam görüb təsəlli tapar, ağlamaz” (2, 208). “İsgəndər Zülqərneyn” nağılında böyük fateh harada ölməsindən asılı olmayaraq, öz torpağında dəfn edilməsini vəsiyyəət edir (1, 142).

Hər iki nağılda rəvayətlərimizdə rast gəldiyimiz belə bir epizodla rastlaşırıq. Belə ki, bu nağıllarda böyük şahın gözləri açıq, əlinin biri tabutdan çölə çıxmış şəkildə təsvir edilir. Heç kim bu sirdən baş çıxara bilmirdi. İsgəndərə zülmət dünyasının yolunu göstərən müdrük qocadan bu sirri açmağı xahiş etdikdə, o bildirir ki, böyük fatehin gözü dünya malı və torpaqdan doymamışdır. Əgər onun gözünə bir ovuc torpaq töksəniz gözləri yumular, ovcuna bir xışma torpaq qoysanız ovucu yumular və qolunu da tabutun içinə çəkər (2, 208). Fikrimizcə, türk təfəkküründəki əsas ehkamlardan biri olan “Tanrının əbədi, insanın öləri olması” fikri “İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” nağılının əvvəlində vəzirin dediyi ifadədə öz təsdiqini tapır: “Şahım, heç qürrələnmə, Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq. Ölüm nə şaha baxır, nə də gədaya. Qara torpaq şahı gədadan ayırmır... Ölüm allahın əmridir. Hamı o yolu gedəcək. Heç bir dövlət, qüvvət onun qabağını ala bilməz” (2, 208).

Məsnəvinin son bölümlərində Nəvayi İskəndərlə ikinci İskəndər dediyi Hüseyin Bayqara arasında müqayisələr aparır. Sultana və şahzadələrə dualar edir. Şahı xalqla ədalətli davranmağa çağırır, hər iki dünyada tanrının yardımçı olması üçün dua edir.

Nizami və Nəvai yaradıcılığında İskəndər obrazının müqayisəli araşdırılması nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, “İskəndərnamə” poemasında İskəndər Allahın iradəsini yerinə yetirən bir peyğəmbər kimi, “Sədd-i İskəndəri” məsnəvisində isə daha çox tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

QAYNAQLAR

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə / V cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 304 s.
2. Azərbaycan nağılları / Toplayanları: Əhliman Axundov, Nurəddin Seyidov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982, 358 s.
3. Babək A. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inamlar. Bakı: “Nurlan”, 2011, 212 s.
4. Balasaqınlu Y. Qutadğu bilig. Bakı: “Avrasiya press”, 2006, 440 s.
5. Cəfər M. Nizaminin fikir dünyası. Bakı: Yazıçı, 1982, 183 s.
6. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: Azərneşr, 1991, 296 s.
7. Gəncəvi N. İsgəndərnamə / Fars dilindən filoloji tərcümə Q.Əliyevindir. Bakı: Elm, 1983, 650 s.
8. Gəncəvi N. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 256 s.
9. Gəncəvi N. İskəndərnamə. / Ön sözün müəllifi Q.Əliyev, Z.Quluzadə. Bakı: “ADİLOĞLU”, 2011, 662 s.
10. Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai. Bakı: “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2001, 264 s.
11. Səfərli Ə., Yusufli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.

Türk dilində

12. Pala İ. İskender mi Zülkarneyn mi? // Türklük Bilgisi Araşdırması, Vol. 14, 1990, s. 387-403
13. Tören H. Ali Şir Nevayi, Sedd-i İskenderi. / Metin-İnceleme-Dizin, DT, 2 C., İstanbul Ü. SBE, İstanbul, 1129 s.
14. Ünver İ. Türk edebiyatında manzum İskendernameler. Ankara: DTCF, 1975, 324 s.